

آذربایجان در دوره مغولان

● محسن جعفری مذهب

تقسیمات اداری ایران را دست کم از زمان داریوش کبیر می‌شناسیم که بیست و سه سرزمین را جزء مناطق متصرفه خود بر می‌شمارد. اما تقسیمات تمدنی کشور ایران، یعنی مردمی که خود را ایرانی می‌شناختند، چندان شناخته شده نیست. اما به ظاهر تقسیمات شرق و غرب ایران به رسمیت شناخته شده بود. پس از ورود اسلام به ایران دو ناحیه‌ی اصلی شرق و غرب ایران، با نام‌های خراسان و عراق مشهور بودند. شکل‌گیری دو بخش خراسان و عراق با روی کار آمدن دودمان‌های شرقی اغلب سنی مذهب طاهریان، صفاریان و سامانیان و غرب عمدتاً شیعه مذهب آل زیار و آل بویه، هویت روشن تری یافت. به قدرت رسیدن غزنویان مرز خراسان و عراق را پررنگ‌تر کرد. خواجه نظام الملک در دوره‌ی سلجوقیان این مرز را چنان پررنگ کرد که تنها به خراسانیان اعتماد داشت و عراقیان را از ورود به حکومت منع می‌کرد. تأسیس حکومت ایلخانی که از «آب آمویه تا در مصر» را در بر می‌گرفت؛ هم چنان بر دو ناحیه‌ی عمده خراسان و عراق تاکید داشت، به طوری که به قول حمدالله مستوفی، حساب آن‌ها (در دیوان) از هم جدا بود.

خراسان از آب آمویه تا ورامین بود و باقی عراق. اما از دوره‌ی ایلخانان، به تدریج ناحیه‌ی سومیه به وجود آمد. قرار گرفتن پایتخت‌های ایلخانان در شمال غرب ایران (مراغه، تبریز، سلطانیه)، به تدریج از اهمیت خراسان و عراق کاست و نام آذربایجان به عنوان رکن سوم هویت تمدنی ایران وارد جغرافیای انسانی ایران شد. استقرار اقوام ترک و مغول در آذربایجان، و آغاز گفت‌وگو به زبان ترکی در منطقه، مرزهای آذربایجان با خراسان و عراق را پررنگ‌تر کرد و رقابت‌های سلسله‌های چوپانی و جلایری در آذربایجان، در عمل سه منطقه جغرافیایی تمدن را در ایران به رسمیت شناساند.

در دوره‌ی فترت بین ایلخانان و ورود امیر تیمور، رقابت اصلی مغولان در آذربایجان و عراق بود، چه خراسان و عراق عجم توسط دودمان‌های کم و بیش ایرانی اداره می‌شد. جلایریان و چوپانیان از آذربایجان بزرگ‌تری صحبت می‌کردند که عملاً محدوده‌ی حکومت آنان بود. آذربایجان بزرگ شامل اران، توغان، شیروان، شماخی و آذربایجان تاریخی بود. در نظام مالیاتی مغولان، آذربایجان چند تومان داشت: مشکین، خوی، سراب، مرند، تبریز،

■ آذربایجان در سده‌های ۱۳ و ۱۴ م. / ۷ و ۸ ق.
 ■ نویسنده: واقف ضیاء الدین اوغلو پیریف
 ■ ناشر: نورلان، باکو، ۲۰۰۳، ۴۵۶ ص

- Azərbaycan XIII-XIV Asrlarda
- by :vaqif Ziyaəddinoglu piriyyəv
- publisher: Bakı, Nurlan , 2003, 456pp.

■ صفحاتی از تاریخ نخجوان در سده‌های ۱۳ و ۱۴ م. / ۷ و ۸ ق
 ■ نوشته: واقف ضیاء الدین اوغلو پیریف
 ■ ناشر: باکو، معلم، ۲۰۰۴، ۱۲۵ ص

- Naxçıvan Tarixindən səhifələr (XIII-XIV Asrlar)
- by : vaqif Ziyaəddinoglu piriyyəv
- publisher : Bakı , Muallim , 2004 , 125pp.

در نظام مالیاتی مغولان، آذربایجان چند تومان داشت: مشکین، خوی، سراب، مرند، تبریز، اردبیل، مراغه و نخجوان. تنها نخجوان در شمال رود ارس بود

- اردبیل، مراغه و نخجوان. و تنها نخجوان در شمال رود ارس بود.
- سقوط ایلخانان، چوپانیان و جلایریان و آمدن تیموریان و عثمانیان، در عمل تعریف عام آذربایجان را از میان برد و آذربایجان تنها به ناحیه جنوبی رود ارس و نخجوان اطلاق می شد و مناطق شمال رود ارس نام های تاریخی خود را داشتند. تاسیس و نام گذاری جمهوری آذربایجان در سال ۱۹۲۰ م. در سرزمین هایی که قرن ها پیش و با تسامح آذربایجان نامیده می شد، مشکلاتی را در راه روابط دوستانه مردمان دوسوی ارس به وجود آورد که این جا جای طرح آن ها نیست.
- واقف ضیاء الدین پیریف** که خود در قوبا به دنیا آمده، در سلسله مطالعات خود به تاریخ و جغرافیای آذربایجان (با تسامح سده ۷ و ۸ قمری) توجه داشته و آخرین کارهای خود را نیز به آذربایجان و نخجوان در دوره ی مغولان و تیموریان اختصاص داده است.
- کتاب آذربایجان در سده های ۱۳ و ۱۴ / ۷ و ۸ ق. شامل شش فصل است:
- فصل یکم: منابع و مأخذ تاریخ آذربایجان در سده های ۱۳ و ۱۴ / ۷ و ۸ ق.
- فصل دوم: جغرافیای تاریخی آذربایجان در سده های ۱۳ و ۱۴ / ۷ و ۸ ق.
- فصل سوم: وضعیت سیاسی آذربایجان
- فصل چهارم: وضعیت اقتصادی آذربایجان
- فصل پنجم: حیات معنوی و مدنی آذربایجان
- فصل ششم: نظام اداری و دیوانسالاری آذربایجان
- پیوست ها شامل:
- نقشه های تاریخی آذربایجان و قره باغ در سده های ۱۳ و ۱۴ م. ۷ و ۸ ق.
- جدول گاه شماری
- شروانشاهان
- شجره خاندان چنگیز خان
- شجره انساب چوپانیان
- شجره انساب جلایریان
- جداول مختلف سلسله مراتب اداری و نظامی
- منابع و مأخذ
- نمایه اعلام جغرافیایی، اصطلاحات، قبایل و اقوام، اختصارات کتاب چکیده ای نیز به زبان روسی دارد.
- ***
- کتاب صفحاتی از تاریخ نخجوان در سده های ۱۳ و ۱۴ / ۷ و ۸ شامل سه فصل است:
- فصل یکم: آذربایجان در سده های ۱۳ و ۱۴ م. / ۷ و ۸ ق.
- فصل دوم: نخجوان در سده های ۱۳ و ۱۴ م. / ۷ و ۸ ق.
- فصل سوم: فعالیت های علمی و تمدنی نخجوان
- منابع
- چکیده ای به زبان روسی و انگلیسی
- محوریت این کتاب بر خاندان نخجوانی است.
- واقف ضیاء الدین اوغلو پیریف** در سال ۱۹۳۹ به دنیا آمد و اکنون استاد انستیتوی تاریخ آکادمی علوم جمهوری آذربایجان است. آثار زیادی درباره تاریخ و جغرافیای آذربایجان نوشته و بعضی از متون فارسی را به ترکی آذربایجانی ترجمه کرده است؛ از جمله دستور الکاتب، ذیل تاریخ گزیده، تاریخ شیخ اویس، ظفرنامه شرف الدین علی یزدی و اکنون مشغول ترجمه کتاب آثار و احیاء رشید الدین فضل الله است.

پی نوشت:

با سپاس از ایشان که نسخه هایی از دو کتاب را به توسط نگارنده به کتابخانه ملی ایران تقدیم کردند.